

MARX, TECHNOLOGIE EN POLITIEK

Rudolf Boehm

Marx' geweldige verdiensten kunnen wellicht samengebracht worden in de volgende drie hoofdpunten. Ten eerste is zijn werk een beslissende bijdrage tot het doorbreken van een beslist *historische* benadering van de ervaring van de mensheid, in tegenstelling tot een louter *ideologische* manier van denken. Ten tweede heeft hij begrepen dat de toetssteen voor de 'waarde van een cultuur' uiteindelijk geen ander kan zijn dan de *zintuiglijk aangevoelde ondervindingen* opgedaan door de massa van de mensheid in haar *omgang met de dingen* enerzijds en in de *verhoudingen tussen de mensen* anderzijds. Ten derde heeft Marx gezien dat de tegenwoordige ontwikkeling van onze Westerse beschaving moet uitmonden in een algemene *chaos* of moet leiden tot een diepgaande *omwenteling*. In het eerste gedeelte van dit opstel wil ik die drie punten even nader toelichten.

Marx' enorme verdiensten

1. Kant schreef in het Voorwoord tot de eerste druk van zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781): "Ons tijdperk is het eigenlijk tijdperk van de kritiek waaraan zich alles onderwerpen moet. Daaraan trachten de *godsdienst* en de *wetgeving* zich meestal te onttrekken, de godsdienst door een beroep te doen op zijn *heiligheid*, de wetgeving door een beroep te doen op haar *majesteit*..."(1). In het gebied van de godsdienstkritiek – met inbegrip van de kritiek op de speculatieve (filosofische) theologie – werd die kritische intentie voornamelijk waargemaakt door Feuerbach; in het gebied van de kritiek op de staat – met de grootste nadruk op de kritiek op de politieke economie – door Marx. Met het werk van Feuerbach en Marx werd de kritiek die begon met Kant en Fichte, eigenlijk tot *ideologie-kritiek*.

Om te begrijpen wat dit op de eerste plaats inhield, volstaat het niet enkel voort te gaan op een paar aanduidingen van Marx zoals men die vindt in zijn Voorwoord tot *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (1859). Hier staat de welgekende uitspraak: "Samen met de verandering van de economische basis wentelt zich min of meer traag of wel vlug de gehele geweldige bovenbouw om. Bij het beschouwen van dergelijke omwentelingen moet men steeds onderschei-

den tussen twee dingen : enerzijds de materiële omwenteling in de economische productievoorzwaarden, een omwenteling die natuurwetenschappelijk nauwkeurig te constateren valt, en anderzijds de juridische, politieke, godsdienstige, artistieke en filosofische, kortom ideologische vormen waarin de mensen zich van dit conflict bewust worden en het uitvechten" (2). Die uitspraak kan inderdaad de indruk wekken dat volgens Marx recht, politiek, godsdienst, kunst en filosofie nooit iets anders kunnen zijn dan ideologie en zelfs dat eigenlijk 'bewustzijn' als dusdanig gelijk staat met 'ideologie'. Dit is echter niet gezegd, ook niet in deze uitspraak. De tekst spreekt enkel van 'ideologische vormen' van het bewustzijn. En er wordt tenminste één bewustzijnsvorm aangehaald – 'natuurwetenschap' – die kennelijk niet onder de 'ideologische vormen' van het bewustzijn valt. (Marx moet wel aan een zeer eigenaardige soort 'natuurwetenschap' denken, eigenlijk het soort wetenschap dat hijzelf wil opbouwen.)

In zijn (en Engels') vroeger werk waar de ideologie-kritiek ook nog veel meer centraal stond heeft Marx zich duidelijker uitgesproken over wat hij als een *specifiek* ideologische vorm van het bewustzijn beschouwde. In de *Deutsche Ideologie* (1845/46) van Marx en Engels – een werk waar het ideologie-probleem tenslotte uitdrukkelijk thema is – wordt bijvoorbeeld gezegd : De "theorie van de ware eigendom is door en door ideologisch doordat ze datgene wat tot nog toe *werkelijk* private eigendom is geweest als een loutere schijn opvat en een voorstelling van eigendom die enkel door middel van abstractie uit die werkelijke eigendom afgeleid is, als de *waarheid* en *werkelijkheid* achter de 'schijn' beschouwt" (3), 'Ideologie' is dienvolgens eigenlijk niets anders dan een 'theorie' die alle waarheid en werkelijkheid in abstracte, onveranderlijke en tijdeloze *wezensbepalingen* zoekt, en bijgevolg het werkelijke in de zin van het historisch-feitelijke enkel als een oppervlakkige verschijningsvorm van het wezenlijke beschouwt. 'Ideologie' is op de eerste plaats Platonisme, 'ideeënleer'. Marx (of Engels) haalt daarna een spotgedicht aan van Heinrich Heine op de Duitsers, en gaat als volgt voort : "Met een geweldig superioriteitsgevoel hebben de Duitsers de andere volkeren een luchtig droomrijk, het rijk van het 'wezen des mensen', als de voltooiing en het einddoel van de gehele wereldgeschiedenis voorgehouden; op ieder gebied beschouwen ze hun dromerijen als het definitief laatste oordeel over de daden van de andere naties, omdat ze zelf steeds maar konden toekijken en toegeven, voelen ze zich geroepen om recht te spreken over de hele wereld en denken ze dat de gehele geschiedenis in Duitsland haar laatste oogmerk bereikt" (4). Met andere woorden: de eigenlijke moderne ideoloog is in de ogen van Marx (en Engels) Hegel, naar wie ze duidelijk genoeg, hoewel zonder zijn naam te noemen, verwijzen. Een 'door en door ideologisch' denken is meer in het bijzonder gekenmerkt door het feit dat het opklimmen tot steeds algemenere wezenheden of ideeën en uiteindelijk tot een 'absolute idee' zeker niet enkel als een onvermijdelijke omweg wordt voorgesteld om de realiteit te

benaderen, maar zelf als het enig einddoel van de gehele geschiedenis van de mensheid.

Wel vallen hier reeds drie dingen op te merken. Marx heeft een sterke neiging om de ideologische manier van denken enkel als een 'foute', een 'idealistische' namelijk niet 'realistische' (niet 'materialistische') benadering van de werkelijkheid te beschouwen, en niet als een manier van denken die zelf voor een groot deel verantwoordelijk is voor de weg die de Westerse beschaving is opgegaan. Hij heeft ook weinig aandacht geschonken aan het feit dat dit soort 'ideologie' inderdaad reeds gefundeerd werd door de klassieke Griekse wijsbegeerte van Platoon en Aristoteles en bepalend werd voor het Westers denken in zijn geheel, hoewel het ongetwijfeld door Hegel op zijn laatste toppunt werd gebracht. Overigens zou een nadere studie van Marx' (en Engels') uitgewerkte ideologie-kritiek uitwijzen dat deze in wezen niet verder of dieper gaat dan die van Feuerbach, hoewel ze, zoals gezegd, zich uitstrekt tot nieuwe terreinen. Daar tegenover staat echter dat Marx en Engels uit hun eigen ideologie-kritiek en die van Feuerbach een uiterst radicale consequentie hebben getrokken die bekend staat onder de naam van hun 'materialistische opvatting van de geschiedenis'. Waarover het hierbij gaat, heeft eigenlijk niet zo veel te maken met het 'materialisme' waarop de aangehaalde naamgeving de nadruk schijnt te leggen. Het bijwoord 'materialistisch' duidt voornamelijk de tegenstelling aan tot de 'idealistische' opvatting van Hegel; dat 'idealisme' van Hegel berust echter precies op Hegels ideologische manier van denken, en Marx en Engels hebben zeer goed begrepen, zoals duidelijk blijkt uit de boven aangehaalde tekst, dat Hegel juist door *ideologisch* te denken in feite helemaal *niet historisch* kon denken, maar integendeel zelfs nog de geschiedenis heeft getracht 'op te heffen' in een ideologie. Eigenlijk gaat het er zelfs überhaupt niet om dat Marx en Engels een 'nieuwe' soort opvatting van de geschiedenis zouden hebben naar voren gebracht, maar over het feit dat slechts met hen *een werkelijk historisch denken begint*. Wat ze op gang gebracht hebben, was een eerste geweldige poging om, zonder enige ideologie, de werkelijke geschiedenis van de mensheid in haar geheel te overzien en de slotsom te trekken uit de ervaring die de mensheid door deze geschiedenis heen heeft kunnen opdoen. Het ging er Marx en Engels voornamelijk om die historische *ervaring*; een ervaring waar volgens Kant steeds *begrippen* bijhoren, wil men uit zo'n ervaring lessen kunnen trekken; en daardoor onderscheidt zich hun historische visie evenzeer van elk louter 'positief' historisch onderzoek (in de gebruikelijke geschiedenis-wetenschap) als van de ideologisch bepaalde filosofieën van de geschiedenis. Het zou de moeite waard zijn om eens het beeld te reconstrueren dat Marx en Engels van de geschiedenis van de mensheid in haar geheel hebben ontworpen door hun desbetreffende bijdragen samen te stellen of in hun samenhang te bestuderen. Dat kan ik hier natuurlijk niet doen. In de plaats hiervan wil ik enkel nog iets zeggen over de zin en over

het resultaat van Marx' (en Engels') visie op de geschiedenis van de mensheid.

2. Marx' (en Engels') inspanning om een begrip op te doen van de historische ervaring van de mensheid in haar geheel heeft zeker geen louter theoretische doelstelling, dat wil zeggen ze is geen doel op zichzelf. De doelstelling is kritisch. Het gaat om een evaluatie van de slotsom van die ervaring, om er praktische consequenties uit te trekken. Marx en Engels hadden de moed om te begrijpen dat de toetssteen voor zo'n evaluatie uiteindelijk geen ander kon zijn dan het resultaat van die gehele ontwikkeling zoals het daadwerkelijk zintuiglijk — of wellicht beter : zinnelijk — kan aanvoeld worden door de massa van de mensen, in het gebied van hun omgang met de dingen (of de natuur) enerzijds en anderzijds in het gebied van hun onderlinge verhoudingen. Dáárvóór staan bij Marx de 'materialistische' basisbegrippen van de productiekrachten en de productiewijze enerzijds, en van de productieverhoudingen anderzijds; de productiekrachten en de productiewijze verwijzen naar de 'stofwisseling van de mens met de natuur', de 'productieverhoudingen' zijn verhoudingen die de mensen op basis van hun productiewijze met elkaar onderling aangaan. Die basisbegrippen brengen het 'subjectief' gezichtspunt tot uitdrukking van waaruit Marx de geschiedenis van de mensheid bestudeert en tracht te evalueren, en kenmerken zijn 'eenzijdig' perspectief.

Wanneer Marx de zintuiglijke verhouding van de mensen tot de dingen of de natuur op de eerste plaats bestudeert in het licht van de ontwikkeling van de productiekrachten en de productiewijze, dan moet men zich wel afvragen of hij niet te weinig aandacht besteedt aan een ander aspect van de verhouding van de mensen tot de dingen, namelijk de bevrediging of niet-bevrediging van hun zinnelijk aanvoelde behoeften. Natuurlijk speelt ook dit aspect in het denken en in het werk van Marx een centrale rol. Maar toch heeft het niet zo'n principiële uitdrukking gevonden als het gezichtspunt van de ontwikkeling van de productieve krachten en de productiewijze. Onder een bepaald fundamenteel opzicht primeert voor de mensen zeker de productie boven de consumptie; maar voor Marx lijkt ze onder élk opzicht te primeren. — Ook het feit dat de verhoudingen tussen de mensen onderling door Marx op de eerste plaats en bijna uitsluitend als productieverhoudingen worden beschouwd, kan niet helemaal bevredigen. Er bestaan verhoudingen tussen de mensen onderling die van heel andere aard zijn (zie bijvoorbeeld Freud), en deze zouden zelfs wel eens bepalend kunnen zijn voor hun verhouding tot de dingen en ook voor de ontwikkeling van hun productiekrachten en hun productiewijze. — Dat neemt allemaal niet weg dat we moeilijk een beter gemotiveerd gezichtspunt voor een evaluatie van de historische ervaring van de mensheid zouden kunnen vinden tenzij in de door Marx voor het eerst in de moderne tijden aangeduide richting. Het is het enig humaan standpunt dat de mens, als lichamelijk, zinnelijk, gevoelig en sterfelijk wezen,

in rekening stelt.

3. De slotsom die Marx uit de historische ervaring van de mensheid heeft getrokken, is dan (toch) gebaseerd op de dubbele vaststelling : enerzijds hebben de productiekrachten dank zij de productiewijze en binnen de productieverhoudingen, die kenmerkend zijn voor het moderne 'kapitalisme', een geweldige ontwikkeling gekend en kan die ontwikkeling zelfs nog veel verder gaan. Anderzijds echter heeft zich deze ontwikkeling geenszins ten voordele, maar integendeel voornamelijk ten nadele van de massa van de mensheid uitgewerkt. In de formule van Engels : '*overproductie en massa-ellende*'. Dit kan slechts tot een algemene chaos leiden indien dat niet belet wordt door een radicale omwenteling die aan die evolutie een einde stelt. Spijts een zekere onmiskenbare vooruitgang die zich inmiddels in het gebied van de bevrediging van de behoeften van de mensen in een aantal landen van het noordelijk halfrond heeft voorgedaan, moeten we met betrekking tot de huidige wereldwijde economische en ecologische crisis en meer bepaald van de ontzettende massa-ellende bij de overgrote meerderheid van de nu op onze planeet levende mensen vaststellen dat Marx gelijk had, dat hij wellicht zelfs nog te optimistisch was. Een minder radicale doelstelling dan een revolutie is niet meer 'haalbaar'. Maar wáárin zal ze moeten bestaan ?

Kritiek op technologie en politiek

Marx' doelstelling was radicaal kritisch. In feite heeft zich echter zijn (en Engels') kritiek op onze samenleving *beperkt* tot het vlak van de *productieverhoudingen* (in het kapitalisme). De ontwikkeling van de productiekrachten (door het kapitalisme) en daarmee de (kapitalistische) productiewijze (voorzover daaronder niet, in een bredere zin, zowel de productieverhoudingen alsook de productiekrachten dienen verstaan te worden) bleven in zijn kritiek buiten schot. Op die manier wordt in deze 'materialistische' visie juist de eigenlijke '*materiële basis*' *niet aan kritiek onderworpen* ; want als die eigenlijke 'materiële basis' heeft Marx zelf uiteindelijk '*de technologie*' bestempeld. Zo gezien, was dus Marx' kritiek (op het kapitalisme) geenszins radicaal; ze is niet doorgestoten tot wat hij toch zelf de 'materiële basis' heeft genoemd. Nu moet men van een kritiek niet eisen dat ze om elke prijs radicaal moet zijn; dat ware intellectualistische kritiek om de kritiek, in plaats van een kritiek die precies zo ver gaat als ze moet om de werkelijke oorzaak van een aanwezige wantoestand bloot te leggen. Maar inmiddels is door de ervaringen, opgedaan in de landen van het 'reëel bestaande socialisme' enerzijds, en door de planetaire ecologische problematiek anderzijds, de vraag gerezen of de door Marx aangevatte kritiek niet inderdaad verder moét doorgedreven worden. Wellicht kan men zich ook afvragen of er bij Marx geen bedenkelijke rest van ideologisch denken aanwezig is

wanneer hij aarzelt om ook maar de minste kritische vraag te stellen betreffende de technologische basis van onze samenleving; zodat hij hier is blijven staan bij de beschouwing dat de mens *in wezen* moet produceren om te kunnen consumeren, in plaats van het historisch verschijnsel van de moderne technologie in zijn specificiteit te onderkennen.

Aan de ene kant heeft Marx dus niet het materiële basisprobleem gesteld. Maar aan de andere kant heeft hij ook — na zijn jeugdperiode — weinig oog gehad voor het *politieke probleem*. De gehele 'bovenbouw' — waartoe ook de politiek hoort, tenminste in haar 'ideologische vorm' — heeft hij herleid tot de 'eigendomsverhoudingen'. Deze horen eigenlijk thuis in het domein van het recht. Maar Marx heeft ze voorgesteld als 'productieverhoudingen' en ze op die manier aan de kant van de 'economische basis' geplaatst, alsof ze deel uitmaakten van de 'materiële basis' die hij dan toch later heeft geïdentificeerd met de 'technologie'. De eigen betekenis van het politieke en de specifieke prioriteit van politieke problemen — waarvoor rechts- en eigendomsverhoudingen enkel bepaalde oplossingen leveren — verdwijnen op die manier achter de betekenis en de prioriteit van een 'economische basis' met een twijfelachtig statuut. Zodoende kan men bijvoorbeeld niet eens de vraag stellen of eigenlijk de politiek van de landen van het 'reëel bestaande socialisme' werkelijk marxistisch is. Want bij Marx (en Engels) is van politiek geen sprake.

Die twee hoofdpunten van kritiek op Marx, die betrekking hebben op het technologie-probleem enerzijds en het politieke probleem anderzijds, wil ik nu nog achtereenvolgens nader toelichten.

1. Marx' (en Engels') kritiek op het kapitalisme richt zich op geen enkele manier tegen de productiekrachten die binnen (en door) dat economische systeem tot ontwikkeling werden gebracht, maar uitsluitend tegen de productieverhoudingen, dat wil zeggen de eigendomsverhoudingen, die binnen (of door) dat systeem gehandhaafd worden. Dáaraan beantwoordt de aanduiding, verstrekt door Marx (en Engels) in *Die deutsche Ideologie* (1845/46), van het revolutionair perspectief: de " *vervreemding* " (om een voor filosofen begrijpelijke term te gebruiken) kan natuurlijk slechts onder twee *praktische* voorwaarden opgeheven worden. Wil ze een 'ondraaglijke' macht worden, dat wil zeggen een macht waartegen men een revolutie begint, dan is het nodig dat ze de massa der mensheid volstrekt 'van elke eigendom beroofd' heeft, en dit tegelijkertijd in contradictie met een voorhanden wereld van rijkdom en cultuur; beide voorwaarden veronderstellen een grote stijging, een hoge ontwikkelingsgraad van de productiekracht" (5). Marx blijft de overtuiging toegedaan dat de kapitalistische productiewijze een '*wereld van rijkdom en cultuur*' heeft voortgebracht (of zal voortbrengen), en dit dank zij de productiekracht die ze heeft ontwikkeld (en nog verder zal ontwikkelen). Het enig probleem ligt in het feit dat die mooie 'wereld van

rijkdom en cultuur' tot nog toe de 'eigendom' blijft van de bourgeoisie. Ze zal de gemeenschappelijke eigendom van de 'massa der mensheid' moeten worden. Men kan zich nu de volgende vraag stellen. Heeft Marx de burgerlijke 'wereld van rijkdom en cultuur' als de enig denkbare wereld van rijkdom en cultuur beschouwd omdat hij geen enkel bezwaar had tegen de ontwikkeling van de productiekrachten waardoor die 'rijkdom en cultuur' worden voortgebracht? Ofwel had hij geen enkele kritiek op de productiekrachten ontwikkeld door het kapitalisme omdat hij zich niet kon onthouden van de burgerlijke 'wereld van rijkdom en cultuur' te bewonderen? — Hoe dan ook, Marx stelt geen enkele kritische vraag betreffende de 'materiële basis' waarop het kapitalisme berust, de 'technologie', of betreffende de manier waarop de productiekrachten door of binnen het kapitalisme worden ontwikkeld.

Uiteraard kon Marx dan ook geen oog hebben voor het feit dat de kapitalistische productiewijze, of de technologie waarvan ze gebruik maakt, op langere termijn, in plaats van een 'wereld van rijkdom en cultuur', een *wereld van nieuwe schaarste en barbarij* moest voortbrengen, een nieuwe schaarste en barbarij waar ook een 'revolutionaire' wijziging van de kapitalistische eigendomsverhoudingen *op zich* niets aan zou kunnen veranderen. Ik bedoel natuurlijk de feiten die aan het licht werden gebracht door de humane ecologie en die Marx wellicht had kunnen voorspellen, maar nog niet kon constateren. Ik bedoel de toenemende schaarste van grondstoffen en energie, van water en voedsel; en ik bedoel de barbaarse verwoesting van ons leefmilieu door de groei van ons industrieel productie-apparaat, te zwijgen van de verwoesting waarmee onze gehele planeet bedreigd is door de ontwikkeling van de 'destructiekracht' van de moderne wapens. Die gehele planetaire 'ecologische' problematiek vloeit kennelijk voort uit onze technologische productiewijze; indien deze zou *overgenomen* worden (samen met de eigendom in het bijhorend productie-apparaat) door de 'massa der mensheid' zou er niets veranderen aan bedoelde problematiek. Er is een revolutie nodig die dieper gaat dan slechts tot op in vlak van de productievoorhoudingen.

Marx heeft zich eigenlijk ook nooit vragen gesteld betreffende de *specifieke* techniek van de technologische productiewijze die binnen of door het kapitalisme ontwikkeld werd. Het is voor hem allemaal niets dan — 'hoog ontwikkelde' — productie, niets dan een 'grote stijging, een hoge ontwikkelingsgraad van de productiekracht'. Hij maakt ook daar waar hij als de 'materiële basis' de 'technologie' aanduidt, geen enkel verschil tussen 'technologie' en 'techniek' (overeenkomstig het Engels taalgebruik) (6). Niettemin heeft Marx volgens mij wél een uiterst helder begrip opgedaan van het *wezen van een technologische productiewijze*; ik beschouw zelfs dit begrip als zijn meest geniale bijdrage. Hij zegt namelijk in het derde deel van *Das Kapital* (geschreven in de jaren zestig, na deel 4 en vóór deel 1 in zijn definitieve versie van 1867) dat "de

productiemethoden die het kapitaal voor zijn doeleinden moet aanwenden, afstevenen op een onbeperkte vermeerdering van de productie, op de *productie als doel op zichzelf*, op een onvoorwaardelijke ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten van de arbeid" (7). Kortom op het produceren om te produceren, zonder enig ander (uiterlijk) doel komt het aan. Dat is inderdaad het wezen van een *technologische* productiewijze, en zij is het die in het kapitalisme (maar ook in de landen van het 'reëel bestaande socialisme') daadwerkelijk alles overheerst. Klassiek werd *techniek* gedefinieerd als 'de kennis van geschikte middelen om een vooraf bepaald doel te realiseren', en *technologie*, als 'de kennis van mogelijke toepassingen die gemaakt kunnen worden van vooraf bekende en/of beschikbare middelen'. Bij een productiewijze die gedomineerd wordt door de technologie zal dus de ontplooiing van productiemiddelen niet ondergeschikt gemaakt worden aan vooraf bepaalde (uiterlijke) doelstellingen (die uiteindelijk enkel op de bevrediging van menselijke behoeften kunnen betrekking hebben), maar zullen de productiekrachten vrijelijk ontwikkeld worden, zonder enige beperking, en de doelstellingen verdrongen en vervangen worden door *toepassingen* van de ontplooiende middelen. — Maar Marx heeft dit blijkbaar als het wezen, niet van de kapitalistische productiewijze, maar van elke productie beschouwd (hoewel hij het uitdrukkelijk heeft over de 'productiemethoden die het *kapitaal*, voor *zijn* doeleinden, moet aanwenden'); erger nog, hij heeft kennelijk geloofd dat die productiewijze binnen het kapitalisme toch nog niet ten volle aan haar trekken kan komen, en haar volstrekt onbeperkte ontplooiing verwacht van — een socialistische maatschappij (8).

Zoals ik al herhaaldelijk heb vermeld, heeft Marx in een voetnoot van het eerste deel van *Das Kapital* (1867) uitdrukkelijk 'de technologie' 'de materiële basis van iedere bepaalde organisatie van de maatschappij' genoemd: "De technologie reveleert de actieve gedraging van de mens ten opzichte van de natuur, het onmiddellijke productieproces van zijn leven, en daarmee ook van zijn maatschappelijke levensverhoudingen en van zijn geestelijke voorstellingen die daaruit voortvloeien" (9). Hij ziet er alles door bepaald, en dit ten allen tijde. Dit kan echter volgens mij slechts daar het geval zijn waar de productiewijze *specifiek* technologisch is in de boven bepaalde zin. Dán en slechts dán worden alle menselijke doelstellingen (onder de vorm van 'geestelijke voorstellingen' en van dááruit voortvloeiende 'maatschappelijke levensverhoudingen') verdrongen en vervangen door een loutere toepassing van de zonder enige beperking ontwikkelde productiekrachten en -middelen. Heden, in onze maatschappij, is dit wel degelijk het geval. (Wel berust de meest moderne technologie reeds op háár beurt op een loutere toepassing van resultaten van de moderne *wetenschap* die, overeenkomstig het theoretisch ideaal van de klassieke Griekse filosofie, de kennis om de kennis ontwikkelt, zoals de technologie het produceren om te produceren.)

Marx heeft eigenaardigerwijze ook niet de contradictie aangevoeld die zich opdoet tussen zijn conceptie van de *alles bepalende* functie van de technologie en zijn eigen omschrijving, in hetzelfde werk, van 'arbeid' in de "vorm waarin ze uitsluitend aan de mens eigen is ... Wat bij voorbaat de slechtste architect van de beste bij onderscheidt, is dat hij de cel in zijn hoofd gebouwd heeft voordat hij ze van was bouwt. Op het einde van het arbeidsproces wordt een resultaat bereikt dat bij het begin reeds in de voorstelling van de arbeider en dus reeds ideëel aanwezig was. Niet dat hij uitsluitend een vormverandering van het natuurlijke tot stand brengt; hij realiseert in het natuurlijke tegelijk zijn doel, dat hij kent en dat de aard en de wijze van zijn handelen wetmatig bepaalt ..."

(10). Heeft technologie dan soms niets te maken met 'arbeid in een vorm waarin ze uitsluitend eigen is aan de mens'? In feite wel, denk ik, (11) hoewel uit al het bovenstaande blijkt dat ze daadwerkelijk een bedreiging (en meer dan een bedreiging) vormt voor het menselijk karakter van menselijk werk. Toch geeft de 'contradictie' in Marx' begrippen waarop ik daarnet heb gewezen aanleiding om de volgende vraag te stellen. De 'technologie' (in een zeer brede betekenis van dit woord) of de techniek of het produceren vormt zeker de 'materiële basis' voor het menselijk bestaan (uiteindelijk is dat eenvoudig de 'natuur'). Maar kan dat uitsluiten dat het menselijk bestaan ook nog een 'ideële basis' heeft, en dat we nog steeds voor het probleem blijven staan te weten wat de *verhouding* tussen die twee 'basissen' zou kunnen en moeten zijn? Die vraag leidt ons naar het volgende punt.

2. Om in dit verband meer in het bijzonder op het primaire belang van het *politieke probleem* te wijzen, en om aan te duiden op welke manier Marx heeft gemeend dit politieke probleem opzij te kunnen zetten, knoop ik nog eens aan bij het Voorwoord tot *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Daar waar hij acht jaar later, in het eerste deel van *Das Kapital*, als de 'materiële basis' de 'technologie' heeft vastgesteld, heeft hij in dat Voorwoord (van 1859), wellicht zelfs tegen beter weten in, de *productieverhoudingen* als de 'economische basis' en zelfs als de 'reële basis' bestempeld: "Bij de maatschappelijke productie van hun leven gaan de mensen bepaalde noodzakelijke en van hun wil onafhankelijke verhoudingen aan, productie verhoudingen die beantwoorden aan een bepaalde ontwikkelingsgraad van hun materiële productiekrachten. De totaliteit van die productieverhoudingen vormt de economische structuur van de maatschappij, de reële basis waarop een juridische en politieke bovenbouw steunt en waar bepaalde maatschappelijke bewustzijnsvormen aan beantwoorden" (12). In feite geeft Marx zelfs in deze tekst toe dat de productieverhoudingen nog niet de eigenlijke materiële basis vormen. En wanneer hij in het volgende zegt dat het begrip 'productieverhoudingen' ook door de 'juridische term' 'eigendomsverhoudingen' kan vervangen worden (13), volstaat dit eigenlijk om de productiever-

houdingen eerder zelf bij de 'bovenbouw' te rekenen. En Marx meende dat men alle problemen van de mensheid zou kunnen oplossen door enkel in deze bovenbouw in te grijpen, namelijk door de private eigendom in de productiemiddelen af te schaffen en te vervangen door gemeenschappelijke, door 'socialistische' eigendom.

In feite, denk ik, is de inrichting van de productieverhoudingen, maar dan in een betekenis die ze niet herleidt tot eigendomsverhoudingen, van beslissend belang; ze hoort zelfs niet bij een 'bovenbouw' die volstrekt bepaald is door zijn 'materiële basis', hoewel ze ook niet hoeft verward te worden met deze 'materiële basis' zelf. Ze houdt nauw verband met het politieke probleem, en de prioriteit die Marx eraan toekent (met het gevolg dat hij meent de productieverhoudingen als een 'reële basis' te moeten beschouwen), is eigenlijke de *eigen* prioriteit van het politieke.

De bepaling van de productieverhoudingen, binnen het kapitalisme, door de private eigendom in de productiemiddelen, is toch maar één oplossing van een fundamenteel politiek probleem, zoals trouwens alle juridische instellingen enkel bepaalde oplossingen voor politieke problemen inhouden. En enerzijds is deze oplossing moeilijk aanvaardbaar onder moreel opzicht en weinig doelmatig onder louter economisch opzicht. Maar anderzijds zou in het geval van een afschaffing van de private eigendom in de productiemiddelen het politieke probleem nog steeds levensgroot blijven voortbestaan, daar waar Marx onbegrijpelijkwijze heeft geloofd dat door de afschaffing van die private eigendom zich alle problemen vanzelf zouden oplossen. (De landen van het 'reëel bestaande socialisme' zijn voor een groot deel het slachtoffer geworden van dit ongegrond geloof). Want 'gemeenschappelijke eigendom' is bijna een 'contradictio in terminis'. Er stelt zich een vraag van beheer; en van vertegenwoordigers van de gemeenschap die dat beheer waarnemen; van de gepaste manier om die vertegenwoordigers te kiezen en te verkiezen; van de volmachten die hen al dan niet kunnen toegewezen worden enzovoort; hét probleem van de (economische) democratie.

Indien we ons echter niet langer willen laten meesleuren door de volstrekt zinloze, door geen enkel doel bepaalde technologische ontwikkeling die onze leefwereld steeds maar verder verwoest, moeten we opnieuw leren de productiewijze technisch ondergeschikt te maken aan de doelstellingen die voortvloeien uit de (materiële) behoeften van de 'massa der mensheid'. Maar hoe die behoeften kennen en die doelstellingen bepalen, meer bepaald daar waar het over de behoeften van ieder lid van de gemeenschap gaat en waar die doelstellingen slechts door gemeenschappelijk werk kunnen bereikt worden, dat is, nog eens, hét politieke probleem. En het is ook een politiek probleem omdat het steeds een *conflictueel probleem* zal blijven, omdat nu eens de behoeften en belangen van verschillende groepen van de gemeenschap niet zo maar dezelfde kunnen

zijn, bij de ouden en bij de jongeren, bij de vrouwen en bij de mannen, bij de gezonden en bij de zieken, bij mensen die leven in een verschillend klimaat, verschillende talen spreken en andere gewoonten en tradities hebben. Marx lijkt geen oog te hebben gehad voor dat politieke probleem, evenmin als voor het materiële basis-probleem. Tussen beide is er een nauw en gespannen verband.

Maar wie anders heeft ons de weg gewezen om deze problemen heden te kunnen stellen, dan Karl Marx, 'der alte Mohr', die nu al honderd jaar dood is ?

NOTEN

- (1) A XI.
- (2) MEW (Marx Engels Werke), deel XIII, blz. 9.
- (3) MEW, III, 457.
- (4) MEW, III, 457–458.
- (5) MEW, III, 34.
- (6) Wat bij Marx naïef overkomt, heeft in onze eeuw Jürgen Habermas uitdrukkelijk gesteld : "het is niet in te zien hoe we ooit van techniek, en wel van *onze* techniek zouden kunnen afstand doen, ten voordele van een techniek van een andere kwaliteit, zolang de organisatie van de menselijke natuur niet verandert en zolang we bijgevolg ons leven moeten behouden door middel van maatschappelijke arbeid en met behulp van middelen die we aan arbeid kunnen substitueren"; *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt, 1968, blz. 56–57. Habermas zegt dit tegen Herbert Marcuse, de enige werkelijke *neo-marxist*, en doet op zijn beurt een beroep op – Arnold Gehlen; ook op Max Weber, maar die heeft zich, onder verwijzing naar de eenheid die moderne wetenschap, 'techniek' en kapitalisme vormen, tegen elke vorm van socialisme gekant.
- (7) MEW, XXV, 260. Mijn onderlijning.
- (8) Zie de context van het zojuist aangehaalde, en daarbij MEW XXVI–2, 111; voor een uitvoerige bespreking zie W. Coolsaet, *Producers om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de productieve krachten volgens Marx*. Gent, Kritiek, 1982.

- (9) MEW, XXIII, 392–393 (voetnoot 89).
- (10) MEW, XXIII, 193.
- (11) Welke eigenaardige doelstellingen of motieven aan de wortel van het streven naar kennis om de kennis en de ontwikkeling van de productie om de productie liggen, heb ik getracht aan te tonen in mijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd*, Baarn, Wereldvenster, 1977.
- (12) MEW, XIII, 8.
- (13) MEW, XIII, 9.